

La Brev da federaziun (1524) ed ils supplements posteriurs

In sguard sin la «constituiziun» da la Republica da las Trais Lias

■ Il 1486 han relaschà las Lias en connex cun lur campagna en Vuclina in regulativ davart la schuldada mobilisada – l'emprim act legislativ cuminaivel. Cun la Brev da pensius è suandà l'onn 1500 in ulteriu decret ch'ha mussà la via vers ina politica unitara da la Republica da las Trais Lias (fundada il 1524). Ina constituiziun statala en il senn modern dal pled na possedeve la Republica betg. Tranter il 16avel ed il 18avel tschientaner han las Trais Lias però adina puspè relaschà u cumpletà decrets legislativs da caracter fundamental: la Brev da federaziun (1524), ils Artitgels da Glion (1524 e 1526), il Kesselbrief (1570), la Brev dals trais sigils (1574) e la Refurma dal pajais (1603, 1684, 1694). Tut auter sa preschenta il maletg sin il champ da la giurisdicziun: qua èn vegnidas rebattidas tut las tentativas da las Trais Lias d'unifitgar il dretg civil e penal. L'uschenumnà Urden da malefiz è bain entrà en vigur il 1717, si'aplicaziun è però restada facultativa.

Brev da federaziun (1524)

Suenter la Guerra svabaisa dal 1499 è il domini aristocratic-feudal entrà en sia fasa da dissoluziun finala, e suenter il 1520 è la reformaziun sa derasada spert era en il Grischun. A chaschun da la Dieta salvada il 1524 a Glion han ils cumins da la Lia Grischa, da la Lia da la Chadé e da la Lia da las Diesch Dretgiras ed ils signurs feudals contractà per l'emprima giada sco partenaris cun dretgs equals. La federaziun dals 23 da settember 1524 n'è betg il resultat d'ina fundaziun da stadi uffiziala – las instituziuns statalas eran gia sa consolidadas e vegnan tractadas mo a l'ur (art. 18–22) –, mabain ina resposta collectiva da las Lias a la pressiu pli e pli ferma da vart da l'exteriur; ella musa sco tala grondas parallelas cun las numerusas alianzas da pasch publica da la Confederaziun (Rütli e.a.). Ils artitgels principals tractan la segirtad e defineschan l'instrumentari per stabilir e garantir quella a ses commembers, vul dir l'obligaziun al succurs en cas da guerra (art. 3–7) ed il proceder legal en cas da cuntraversas (art. 8–17, 23–27). I n'exista betg in sulet «original» da questa brev, mabain trais variantas cun pitschnas differenzas; ils detagls da sia genesa èn nunenconuschents. Sigillada è ella cun ils sigils da la Lia Grischa, da l'avat da Mustér e dal signur da Razén sco era cun quels da Cuira (per la Lia da la Chadé) e da la Lia da las Diesch Dretgiras. Betg sigillà han l'uestg da Cuira (sco signur dal contadi da Sax-Mesau/Lia Grischa) ed ils Habsburgais (sco landfocs en las Otg Dretgiras/Lia da las Diesch Dretgiras), lur dretgs legitims èn dentant vegnids confermads explicitamain. *Adolf Collenberg*

Artitgels da Glion

La litteratura istorica cumpiglia sut il titel Artitgels da Glion ils tschintg artitgels dal 1513 davart la Vuclina e las leschas da las Trais Lias dal 1524 e 1526. Dals tschintg artitgels n'exista nagin document original. I sa tracta qua probablmain d'in sboz ch'è vegni discutà, ma eventualmain betg stipulà a la Dieta a Glion. Tenor quests artitgels fissan vegnids recepids ils Vuclinais sco Confederads e betg sco subdits. Questa vista vegn fatga valair da l'istoriografia vuclinaisa actuala.

Ils Artitgels da Glion dal 1524 e 1526 èn stads da grond'impurtanza per il svilup da las Trais Lias. Ils decrets dal 1524 sa basan probablmain sin ils set artitgels da la Lia Grischa dals 20 d'avrigl 1523, amplifitgads, precisads e preschentads ils 6 da november dal medem onn en furma d'in postulat stampà da la Lia da la Chadé a las duas autras Lias.

Ils emprims 18 Artitgels da Glion, stipulads ils 4 d'avrigl 1524, èn resor-

Versiun stampada da la Brev da federaziun dal 1524 e dals Artitgels da Glion. (Stamperia Barbisch, Bonaduz, 1683).

tids da las consultaziuns cuminaivlas. La mira principala da quests artitgels, redigids conform al spiert prereformatoric, era d'eliminar ils abus entaifer la Baselgia; ils spirituals avevan d'administrar sez lur pravenda, abitar al lieu d'uffizi (scumond d'absenza), exercitar conscienzusamain la pastoraziun e manar ina vita undraivla; la plaiv pudeva relaschar in plevon fallibel e tscherner in auter; la giurisdicziun clericala en fatsg seculars è vegnida abolida (cun excepziun dals affars matrimonials) e l'uschenumnà maun mort na pudeva betg pli ertar. Per impedir captivaziuns d'ierta scumandavan ils emprims Artitgels da Glion a spirituals da rediger testaments per persunas muribundas en absenza dals ertavels u da persunas da confidenza secularas; las taxas per uffizians episcopals (notars, sigilladers e.a.) èn vegnidas reducidas, ed il tudestg aveva substituì il latin sco lingua giudiziala.

Ils segunds Artitgels da Glion dals 25 da zercladur 1526 eran influenzads emozionalmain pli ferm da las revolts dals purs e da la reformaziun progredinta. Els eran pli radicals ch'ils emprims e furmavan la basa legala ed impegnativa per la defeudalisaziun e secularisaziun da la pussanza statala. La pussanza statala, exercitada dal prinzi-uestg da Cuira en las Trais Lias, era vegnida transferida als «cussegls e vischnancas» (quai era ussa la furmla uffiziala), pia de facto al pievel. Ils segunds Artitgels da Glion cuntenevan las suandantas determinaziuns da dretg public: ni l'uestg ni auters spirituals na dastgavan eleger uffizians seculars (podestats, derschaders, mastrals), resalvà ils dretgs reconuschids e fixads en scrit; uffizians episcopals na dastgavan betg far part d'ina autoritad statala; sco tribunal d'appellaziun na serviva betg pli il collegi da derschaders episcopals, mabain la proxima dretgira imparziala (impurtant per Cuira e per la Lia da la Chadé); ils dretgs da chatscha e da pestga eran ids a las dretgiras, e davart las mesiras ed ils pais decideva

unicamain la Dieta (tenor l'art. 14 era quella da Cuira impegnativa). Per quai che riguarda il dretg ecclesiastic cumpletavan ils segunds Artitgels da Glion ils emprims. Els avevan rinforzà la supremazia dal Stadi sur la Baselgia e ses organs. Las plaivs avevan obtegnì il dretg da tscherner libramain in plevon, las fundaziuns da messas perpetnas eran vegnidas abolidas ed il noviziat per las claustras scumandà (intent: secularisaziun). Avant l'eleccziun d'in uestg stueva il Chapitelatedral consultar la Lia da la Chadé (intent: impedir uestgs esters). Determinaziuns da dretg privat: reducziun ed aboliziun parziala da las dieschmas; liberaziun da las dieschmas, dals tschairs da feuds ereditars e dals tributs che na cumpetevan betg pli al proprietari originar; reconuschientscha dal feud ereditar sco suletta furma d'emprest legala; reducziun da las prestaziuns al signur en cas da mortoris (lavurs tributaras, taxas, la giaglia da bara).

Ils Artitgels da Glion reflecteschan il spiert da l'umanissem e da la reformaziun e correspondan per part litteralmain a las pretensiuns fatgas valair a medem temp da vart dals purs da la Confederaziun (oravant tut en ils Artitgels da Sargans), da la Germania dal Sid e dal Tirol (Artitgels da Memmingen e da Meraun). Els eran però davantads in dretg statal impegnativ, entant ch'ils Artitgels da Meraun e.a. avevan mo il caracter da petiziuns u da programs reformatorics. Ils Artitgels da Glion han terminà il reschim da l'aristocrazia feudala ed inizià structuras democraticas. La defeudalisaziun respectivamain democratisaziun dal Stadi e da la societad e la secularisaziun da la pussanza dal prinzi-uestg han dentant durà anc bainquant temp en il Grischun e l'acquist dals dretgs ed impegn feudalas ha dumandà fitg blers daners. Quest process è i a fin pir a l'entschatta dal 19avel tschientaner. *Martin Bundi*

Kesselbrief (1570)

Il Kesselbrief era ina lescha stipulada ils

25 d'october 1570 da las Trais Lias per cumbatter la cumpra d'uffizis (l'uschenumnà pratitgar), la cumpra da vuschs e la corrupziun. Las Lias e la Dieta federala avevan gia empruvà da cumbatter talas praticas cun decrets che scumandavan d'acceder ad uffizis publics u da giudair auters avantatgs cun cumprar vuschs, far regals, empermischuns u invitaziuns a pasts da festa. Il Kesselbrief pretendeva da mintga mess (deputà a la Dieta federala) ch'el engiria d'esser vegni elegi senza corrupziun ed intrigas e ch'era el sez na veglia corrumper nagin. En pli stuevan ils uffizians ed autras persunas activas en la politica engirar da betg acceptar u far regals per caricas u delegaziuns diplomaticas ni da sa servir d'autras intrigas. Cuntravenziuns vegnivan quittadas cun la perdita da l'onur e da la facultad. Il num Kesselbrief renviescha eventualmain a la gronda chaldera (tudestg Kessel), en la quala ils uschenumnads pratitgants, quels che cumpravan uffizis, preparavan lur tschaveras, el po però era derivar dal pled tudestg kesselen, vul dir vagabundar (campagnas electorals per cumprar uffizis). Questa lescha ha gi mo pauc effect en la pratica. *Martin Bundi*

Brev dals trais sigils

La Brev dals trais sigils, decretada da la Dieta da las Trais Lias ils 6 da favrer 1574, scumandava la rimnada spontana da fullas armadas. La Lia Grischa aveva gia stipulà in tal scumond ils 24 da schaner 1551. La brev era naschida sin fundament da differentes eveniments, sco quel da la Guerra da charnpiertg cunter ils pensiunaris da la Frantscha ch'aveva provocà la dretgira nauscha da Zuoz (1565) e la sullevaziun davant Cuira (1572) cun la dretgira nauscha successiva e l'execuziun da Johann von Planta. Savens vegnivan talas fullas malduvradas dals manaders da las partidas e facziuns. Las dretgiras nauschas, furmadas dals rebels, e lur giurisdicziun arbitrara sutminavan la fiduzia en las dretgiras ordinarias e ristgavan da sa perder en l'anarchia. Cun sustegn dals cumins aveva la Dieta perquai scumandà en la brev, sut paina corporala e materiala, revolts, arrotschaments cun bandieras, scuts ed armas sco era «viadis sin ils cumins» (viadis d'agitaziun politica e militar). Cuntravenziuns a quest scumond vegnivan sentenziadas dal cumin u, en cas pli gravants, d'ina dretgira criminala installada dal stadi. Cun l'acceptaziun da quest decret tras ils cumins è quel vegni elevà ad ina lescha statala. Perquai che tut las trais Lias avevan agiuntà lur sigil al document, ha quel obtegnì il num Brev dals trais sigils. Il scumond ha però strusch gi effect, perquai ch'il Stadi da las Trais Lias na disponiva betg d'ina pussanza centrala ch'avess pudì garantir l'execuziun da quel. Ils tumults han provocà vinavant dretgiras nauschas arbitrarias ch'èn s'accumuladas durant ils Scumbigls grischuns. *Martin Bundi*

Refurma dal pajais (1603)

Decidida il 1603 da las dretgiras da la Republica da las Trais Lias sin iniziativa da la Sinoda evangelic-retica per metter ina fin a la corrupziun che preludeva suramaun en la politica ed en la giurisdicziun, oravant tut en Vuclina. Questa refurma radicala, deliberada dal Congress grond a Cuira il schaner 1603, sa basava sin il model approvà da la radunanza da l'Engiadin'Ota a Zuoz il december 1602. La Brev da federaziun dal 1524 è vegnida confermada e las dretgiras èn vegnidas obligadas da preleger il Kesselbrief mintg'onn a l'ocasiun da la tschentada da cumin. Per cumplettar la Brev dals trais sigils han ins cedi a la gliעד da las Lias ed als sub-

dits il dretg da far recurs tar las Trais Lias respectivamain tar ils cussegls e cumins. Ils uffizis en las Terras subditas ed a Maiavilla duevan vegnir repartids sin las dretgiras autas tras la sort u en roda fixa e senza «praticas», vul dir pajaments. Ils chaus-lia eran obligads ad ina surveglianza seriosa, e cumpraders e vendiders d'uffizis ristgavan grevas puniziuns. Tut ils cumissaris e mess da las Lias eran obligads da preschentar il rendaint. Ils uffizians engaschads en las Terras subditas na dastgavan betg occupar in auter uffizi (exceptà quel d'in cumissari spezial elegi), els mantegnevan però lur dretgs d'uffizi tenor ils statuts vertents. L'abus da proclamar sentenzias corruptas sut in pretext uffizial per s'enritgir persunalmain (vendita da sentenzias) era scumandà severamain. A mintga mandatari vegniva perquai attribui in chancellor saramentà da las Lias ch'incassava, sco fiscal, era ils daners per la Camera dominicale (cassa statala). Quest mandatari na dastgava betg derivar da la medema Lia sco l'uffiziant u esser parentà cun quel. Las decisziuns uffizialas stuevan esser signadas dal fiscal ed entravan en vigur pir suenter il pajament da l'uschenumnà Kammergeld (la part per la cassa statala). Mintga uffiziant e fiscal stueva cudeschar sias entradas e render quint a la Dieta. Il vicari aveva dad esser imparzial e stueva sa cuntentar cun sia pajazz uffiziala. L'istanza da recurs eran las Trais Lias che giuditgavan suenter avair tadlà omaduas partidas. Plinavant han ins definì las cundiziuns da basa per l'elegibilitad dals uffizians en las Terras subditas, lur salaris, la repartiziun dals custs, las taxas per daners da sigil e.u.v. Sch'in uffiziant midava en in'otra dretgira, pudeva quella – per impedir engiras – proponer quel pir suenter 10 onns sco uffiziant en ina Terra subdita.

En la dumonda confessiunala han ins mantegni las disposiziuns dals Artitgels da Clavenna e dals Artitgels da las bandieras che scumandavan a pussanzas estras da s'adressar senza permissiun a las vischnancas. Affars statals urgents avevan ils chaus-lia u il Congress grond da liquidar immediat. Per mintga dretgira auta avevan quatter umens saramentads da survegliar che la refurma vegnia respectada, ed els pudevan convocar ina dretgira nauscha che sa cumponiva da mintgamai in giurà per dretgira auta, determinà tras la sort sco assessor, e d'in da quels sco derschader. Ses champ da cumpetenza eran: painas a corp e bains, a vita ed onur, e quai senza pussaivladad d'appellaziun. Ulterioras disposiziuns: la dumengia era songta, quai vul dir ch'il traffic da sauma e da martganzia era scumandà, cun excepziun dals transports directs (express) ch'eran permiss suenter il predi, sch'ills privels pretendevan ch'ins traversass immediat muntognas e lais. Nagina vischnanca na dueva engaschar in plevon senza che quel fiss vegni recepì avant dal Chapitelatedral respectivamain da la Sinoda evangelic-retica.

La refurma dal pajais ha provocà a partir dal 1607 in'unda da dretgiras nauschas ch'han inizià ed accompagnà ils Scumbigls grischuns. Ella n'ha per cunter betg pudì impedir la corrupziun, e ses intents principals èn restads maculatura. *Adolf Collenberg*

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.